

ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ Й ПРАКТИКА

Валентина Балог

Типові хиби ремаркування галузевої лексики в загальнономовному тлумачному словнику

Аналіз галузевої лексики в Словнику української мови в 11-ти томах (1970–1980 рр.) (далі – СУМ), здійснений у рамках дисертаційного дослідження [1], дозволив виявити ряд типових недоліків її функціонально-стильової характеристики, зокрема ремаркування. Таким чином, ми розробили відповідну схему, яку апробували, частково аналізуючи інші сучасні загальнономовні тлумачні словники у частині ремаркування галузевої лексики, зокрема, Великий тлумачний словник сучасної української мови 2009 року, створений в Інституті української мови НАН України (далі – ВТССУМ), Великий тлумачний словник сучасної української мови за ред. В. Т. Бусела 2007 року (далі – ВТССУМ(Б)), Словник української мови в 20-ти томах, а саме, перші три томи, що вийшли друком у 2010-2012 рр. (далі – СУМ-20).

Лексична одиниця, функціонуючи в термінологічній системі мови, безперечно має певні особливості вживання, що адекватно має бути позначено в загальнономовному тлумачному словнику, де слово – відірвана від контекстуального оточення, автономна загальнономовна одиниця мови. Укладачі показують її належність до спеціальної сфери вживання двома шляхами: 1) безпосередньо в тексті тлумачення, з якого чітко випливає та вужча галузь знань чи діяльності, в якій уживається слово; 2) шляхом додавання до тлумачення відповідної скороченої ремарки – загальної (*спец., наук.*) чи галузевої, або семантичної (повнотекстової) ремарки, тобто конкретної вказівки в тексті (*у гірничій справі, у кулінарії* тощо).

У всіх досліджуваних словниках ці способи поєднані. Широке застосування ремарок усіх типів, в основному, задовольняє потреби користувача, проте відсутність системного підходу та чіткого порядку ремаркування спричинює наявність хиб, що загалом зводяться до непослідовності в застосуванні відповідних засобів функціонально-стильової характеристики. Часто такі

недоліки спричинюють недостатність інформації, а часом і дезінформацію, а відтак, знижують якість словника.

У дослідженні використано метод порівняння: а) шляхом зіставлення словникових статей у межах досліджуваного словника; б) шляхом аналізу словникових статей через призму концепції досліджуваного словника; в) шляхом зіставлення словникових статей до одного слова в різних лексикографічних джерелах.

Термінологічність слів та їхню галузеву приналежність ми також перевіряли за авторитетними джерелами: Українська радянська енциклопедія: в 12-ти томах (за ред. М. Бажана, 1974–1985), Словник іншомовних слів (за ред. О.С. Мельничука, 1977), Російсько-український словник наукової термінології (у трьох книгах, 1994–1998), Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 т. — СПб.: Семеновская Типолитография (И.А. Ефрона), 1890–1907 (електронний варіант), Советский энциклопедический словарь (за ред. О.М. Прохорова, 1989).

У таблиці 1 наведено схему групування типових недоліків.

1. Відсутність ремарки.

У сучасній тлумачній лексикографії традиційно спеціальні слова можуть бути витлумачені без використання будь-якого типу ремарок. Однак виявлений шляхом зіставлення словникових статей до одного слова в різних лексикографічних джерелах ряд фактів змусив критично поставитися до такого правила – значна частина слів потребує додаткового функціонально-стильового обмеження й уточнення, оскільки в тексті тлумачення не зовсім чітко або й зовсім не розкрита не тільки сфера функціонування термінологічної одиниці, а й, власне, термінологічність слова. Тому таким чином оформлену словникову статтю вважаємо недоліком словника.

Визначено дві групи таких фактів:

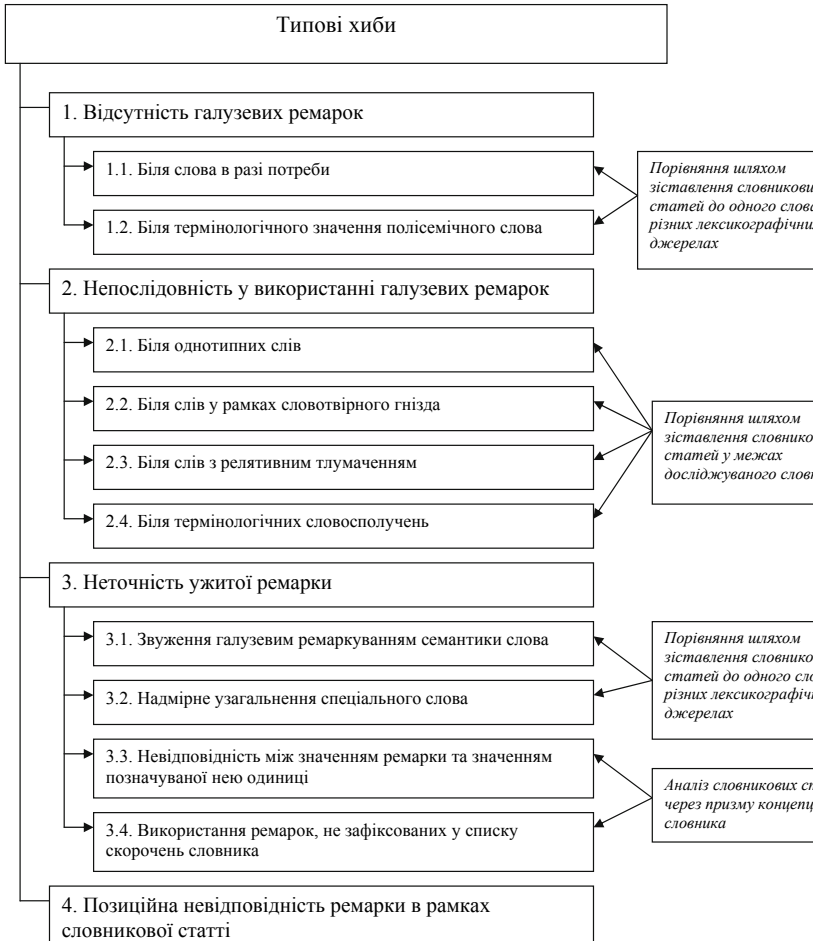
1.1. Біля слів у разі потреби. Типовою для всіх сучасних тлумачних загальнономовних словників є відсутність відповідної ремарки біля слова, де в тлумаченні не розкрита, або розкрита неповно його термінологічність, наприклад: **АЛЬБЕДО** ... Число, що показує, яку частину падаючої на тіло променевої енергії відбиває його поверхня [4: I: 36; 3: 14]; **МІЄЛІН** ... Жироподібна речовина м'якушевої оболонки нерва [4: IV: 726; 3: 526]; **СОЛЬВАТАЦІЯ** ... Взаємодія між частинами розчинника і розчиненої речовини [4: I: 453] і под.

1.2. Біля термінологічного значення у словниковій статті до полісемічного слова. У разі багатозначності особливо важливим є виокремлення термінологічного значення лексичної одиниці, виділення його функціональних

ознак. Ця хиба виявлена у двох варіантах: а) коли має місце наслідок термінологізації загальноживаного слова; у такому разі ремарка є особливо необхідною, оскільки відразу виокремлює термінологічний статус слова; б) є декілька спеціальних значень, і слово-термін з різними значеннями функціонує у різних термінологічних полях; відсутність відповідних ремарок хибно націлює на думку про нейтральний статус лексичної одиниці.

Таблиця 1

Групування типових недоліків ремаркування галузевих слів

Основною причиною такого типу хиб ми вважаємо нечіткість концептуального підґрунтя словника, де (у переважній більшості словників) вказано, що слова з ознакою термінологічності слід супроводжувати відповідною ремаркою тільки в разі недостатньої вказівки про це в тлумаченні. Об'єктивний погляд на ситуацію показує, що інформація про слово, зрозуміла одному користувачеві словником, є мало або й зовсім незрозумілою для іншого. Також велику роль відіграє суб'єктивізм укладачів, різне бачення процесу укладання (наповнення інформацією) словникових матеріалів.

2. Непослідовність у використанні галузевих ремарок.

Порівняння тлумачень шляхом зіставлення словникових статей у межах досліджуваного словника дозволило виокремити велику групу фактів непослідовного ремаркування, які можна класифікувати за місцем:

2.1. *Біля однотипних одиниць.* Така непослідовність виявлена в процесі зіставлення тлумачень галузевих слів, що належать до однієї лексико-тематичної групи або перебувають у парадигматичних (синонімічних чи антонімічних) відношеннях, і простежена в рамках майже кожної терміносистеми або тематичної групи слів. Загалом усі типи непослідовності можна поділити на такі групи: а) наявність / відсутність ремарки; б) вживання повної / скороченої форми ремарки; в) наявність повної або (і) скороченої форми / відсутність ремарки; г) змішаний тип характеристики.

Слід зазначити, що «важливою умовою правильної стилістичної характеристики таких слів [*лексики обмеженого вживання* – Б.В.] є відносна однотипність ремаркування стилістично однорідних рядів лексики ...» [6; 201].

2.2. *Біля слів у рамках словотвірного гнізда.* Послідовне виокремлення ремаркою спеціального значення похідного слова має принципове значення: не всі деривати зберігають термінологічне значення слова-основи, наприклад: **ЗОНД** ... 1. Медичний інструмент ... 2. Повітряна куля з самозаписувальними приладами, ... для спостереження за метеорологічними явищами. 3. Металевий бурав для дослідження глибоких шарів ґрунту; щуп. 4. Металевий електрод для визначення електричного потенціалу в чому-н. ... [3: 382] – багатогалузевий термін, однак дієслово *зондувати* у 2 значенні детермінологізувалося і означає *намагатися наперед довідатися про що-н., попередньо з'ясувати якість питання* [3: 382]. Так само часто похідні слова загальноновживаного слова стають термінологізованими, наприклад: **ЛАНЦЮГ** ... 1. Ряд послідовно з'єднаних металевих кілець. ... 2. ... Кайдани. ... [2: 492], однак прикметник *ланцюговий* у словосполученні *ланцюгова реакція* набуває галузевих ознак (*хім., фіз.*: у якій окремі моменти, етапи поступово спричиняють наступні [2: 492]). Аналогічно: слово *весна* і всі похідні слова не ма-

ють галузевого призначення, проте *веснянка*, *веснівка* – це терміни етнології (**ВЕСНЯНКА** ... 1. Хорова народнообрядова пісня ... [5: III: 168]).

1.3. *Біля слів з релятивним тлумаченням*. Однозначною хибою слід вважати непослідовне використання галузевих ремарок біля слів з релятивним, тобто відсильним тлумаченням, оскільки саме така форма розкриття семантичного значення слова потребує додаткових засобів функціонально-стильової характеристики. Вище вказаний недолік спостерігаємо в межах багатьох терміносистем без будь-яких відмінностей у таких трьох варіантах:

1) ремарковане і основне слово, і релятив, тобто слово, до якого є відсилання, наприклад: **МЕМБРАНОВИЙ** ... *спец.* Те саме, що **мембранний** [4: IV: 671], **МЕМБРАННИЙ** ... *спец.* Прикм. до **мембрана** [4: IV: 671], **МЕМБРАНА** ... *спец.* 1. Гнучка перетинка, що розділяє дві порожнини з різним тиском або відокремлює замкнену порожнину від простору; застосовується у пристроях для вимірювання тиску, телефонах і т. ін. ... 2. Тонка гнучка перетинка, плівка, що відділяє одне від одного шари клітин, порожнини, м'язові тканини [4: IV: 671];

2) ремарковане тільки основне слово, наприклад: **ВЕРСИФІКАЦІЯ** ... *літ.* Те саме, що **віршування** [5: II: 147], **ВІРШУВАННЯ** ... 1. Дія за знач. **віршувати** 1. ... 2. Система побудови та організації вірша ... [5: II: 119]; **ВІРШУВАТИ** ... 1. Складати, писати вірші ... [5: II: 119].

3) усі слова неремарковані, наприклад: **ФЛІНТ** ... Те саме, що **флінтглас** [3: 1325]; **ФЛІНТГЛАС** ... Оптичне скло із значною кількістю окису, завдяки чому має великий показник заломлення [3: 1325] і подібне.

2.4. *Біля термінологічних словосполучень*. За умови термінологічного характеру і слова, і словосполучення виявлено три варіанти: а) ремарковані й слово і терміносполучення; б) ремарковане тільки слово; в) ремарковане тільки терміносполучення.

Окремо слід підкреслити необхідність ремаркування термінологічних словосполучень, один із компонентів яких належить до загальнономовної лексики, наприклад: **СПОНУКАЛЬНИЙ** ... Який є спонукою до чого-небудь або який спонукає до чогось. ***Спонукальне речення** – речення, яке виражає різні форми волевиявлення, від прохання чи застереження до категоричного наказу [3: 1178]; **МОЛОЧНИЙ** ... 3. Який міститься в молоці або добувається з нього ... **Δ Молочна кислота** – хімічна сполука, що утворюється внаслідок молочнокислого бродіння вуглеводів ... [4: IV: 792] тощо, оскільки в межах цього зауваження також спостерігається непослідовність, наприклад: **ЗВИВИНА** ... Дугоподібний заворот, вигин; звив ... **Δ Звивини мозку** – хвилясті складки у півкулях головного мозку [4: III: 471] та

ЗАВОРОТ ... 2. Місце зміни напрямку руху; закрут, вигин ... Δ **Заворот кишок**, *мед.* – непрохідність кишечника, викликана перекручуванням кишкових петель [4: III: 61].

3. Неточність ужитої ремарки.

Також порівняння шляхом зіставлення словникових статей до одного слова в різних лексикографічних джерелах разом з аналізом термінологічного значення слова дозволили виявити факти неточності застосованої ремарки, а саме: (3.1.) звуження, наприклад **ДАФНІ** ... *іхт., ент.*, а варто було б узагальнити *зоол.* або (3.2.) надмірне узагальнення семантики спеціального слова, а шляхом аналізу словникових статей через призму концепції словника – (3.3.) невідповідність між значенням ремарки та значенням позначуваної нею одиниці та (3.4.) використання ремарок, не зафіксованих у списку скорочень словника.

4. Позиційна невідповідність ремарки в рамках словникової статті.

У деяких випадках ремарка перебуває в хибній позиції (маємо на увазі позицію ремарки щодо порядкового номера рубрики в словниковій статті полісемічного слова), що суттєво змінює функціонально-стильову інтерпретацію цієї термінологічної одиниці або окремого її лексичного значення, оскільки перед порядковим номером ставлять ремарку тоді, коли вона позначає сферу функціонування всіх значень слова; після порядкового номера перед тлумаченням ремарку ставлять за умови приналежності тільки цього значення до відповідної сфери – за таким зразком ремаркують у разі необхідності всі рубрики словникової статті. Наприклад: **ДИРЕКТРИСА**¹ ... *мат.* 1. Прямая лінія, властивість якої полягає в тому, що відношення віддалі між будь-якою точкою кривої і її фокусом до віддалі між тією ж точкою і цією прямою є величина незмінна. 2. Середня лінія сектора артилерійської стрільби: основний напрям, в якому проводиться стрільба [4: II: 282; 3: 222] – ремаркою *мат.* (математика) слід уточнити тільки перше значення, друге – функціонує у військовій терміносистемі, тож його слід ремаркувати, використовуючи відповідну позначку *військ.* (військова справа); **ГШЕРТРОФІЯ** ... *книжн.* 1. Надмірне збільшення об'єму тканини, органа і т. ін. *Г. серця.* 2. Будь-який надмірний розвиток, надлишок яких-н. властивостей, якостей, здібностей [2: 190] – ужита ремарка (книжне слово) уточнює друге значення, біля першого – слід використати ремарку *мед.* (медицина) і под.

Усунення недоліків вбачаємо в корегуванні концепції загальномовного тлумачного словника в частині функціонально-стильової характеристики галузевої лексики. Вважаємо необхідним повне ремаркування галузевого реєстру словника, оскільки: а) для пересічного користувача словником вказівка

на спеціальне функціонування слова конкретизує подальшу інформацію; б) для дослідника ремарка є ключем до пошуку конкретної групи слів. Також слід дати визначення основних понять системи ремаркування галузевих слів: загальна, галузева ремарка; повна, скорочена форма ремарки. Важливо наскрізно редагувати вже укладений словник за кожною галуззю окремо – це дозволить запобігти непослідовності характеристики однотипних одиниць.

Література

1. Балог В. О. Галузева лексика в Словнику в 11-ти томах (1970–1980 рр.): семантичний та стилістичний аспекти // Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 2003. – 18 с.
2. Великий таумачний словник сучасної української мови / Кер. вид. проекту П. В. Мовчан, В. В. Німчук, В. Й. Клічак. – К.: «Дніпро», 2009. – 1332 с.
3. Великий таумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с
4. Російсько-український словник наукової термінології: у трьох книгах. – К., 1994–1998.
5. Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
6. Словник української мови: В 20-ти томах. – Т. I–III. – К.: Наук. думка, 2011–2012.
7. Слово і фразеологізм у словнику: Зб. наук. праць / Відп. ред. Л.С. Паламарчук. – К.: Наук. думка, 1980. – 250 с.
8. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. – К., 1977. – 776 с.
9. Советский энциклопедический словарь / За ред. О.М. Прохорова. – М., 1989.
10. Українська радянська енциклопедія: в 12-ти томах / За ред. М. Бажана. – К., 1974–1985.
11. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 т. — СПб.: Семейновская Типолитография (И.А. Ефрона), 1890–1907 // Ел ресурс: режим доступу: <http://www.vehi.net/brokgauz/>

Valentyna Balog

Typical drawbacks of characteristics of industry vocabulary in a general explanatory dictionary

This paper presents a scheme typical drawbacks of functional and stylistic characteristics of industry vocabulary in a general explanatory dictionary developed based on the analysis of the basic vocabulary of modern Ukrainian language. Keywords: industrial vocabulary, general language dictionary, note.